

Investigating the Concept and Nature of Electronic Contract in Imamiyyah Jurisprudence and Iranian law

Seyyedeh Sediqeh Shafi'i Nasab¹, Mohammad 'Ali Qorbani^{2}, Mohammad
Kazem Rahman Setayesh³*

1. Ph.D Student, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor, Faculty of Jurisprudence and Principles of Law, Lahijan Branch, Islamic Azad University, Lahijan, Iran
3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Qom, Qom, Iran

(Received: January 3, 2021; Accepted: September 12, 2021)

Abstract

The acceptance of principle of no restrictions on the methods of expressing the will of individuals in concluding contracts in Imamiyyah jurisprudence and Iranian law, as well as the increasing development of technology and the using of electronic devices by individuals has led to the emergence of a legal phenomenon called electronic contracts. Iranian legislature also has adopted a law under the title of Electronic Commerce Law in 2003. There is no definition of electronic contract in this law and the legislature only suffices to define the term remote contract which does not seem to show the concept of electronic contract well. According to the study conducted in works of prominent scholars of Imamiyyah jurisprudence and Iranian law, it cannot be said that this type of contract has been defined or at least a precise definition has been provided. Even, there is disagreement among jurisprudential scholars and jurists in the definition of contract. The simplest and most general definition of this type of contract is that it is a contract concluded by electronic devices. This definition does not seem to be accurate and in accordance with the Iranian e-commerce law. Therefore, this article will examine the nature and concept of electronic contracts.

Keywords: Electronic Contract, Electronic Devices, New Information Technologies, Electronic Commerce, Message Data.

* Corresponding Author, Email: dr.alighorbani@gmail.com

پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۸، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۱
صفحات ۷۱۱-۷۳۱ (مقاله پژوهشی)

بررسی مفهوم و ماهیت قرارداد الکترونیکی در

فقه امامیه و حقوق ایران

سیده صدیقه شفیعی نسب^۱، محمدعلی قربانی^{۲*}، محمدکاظم رحمان ستایش^۲

۱. دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده حقوق الهیات و علوم سیاسی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، دانشکده فقه و مبانی حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی لاهیجان، لاهیجان، ایران

۳. استادیار، دانشکده علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۱)

چکیده

پذیرش عدم محدودیت در روش‌های بیان اراده اشخاص در انعقاد قراردادها در فقه امامیه و حقوق ایران، همچنین پیشرفت روزافزون فناوری و استفاده اشخاص از دستگاه‌های الکترونیکی موجب پیدایش پدیده حقوقی به نام قراردادهای الکترونیکی می‌شود و قانونگذار ایران نیز در سال ۱۳۸۲ قانونی را تحت عنوان قانون تجارت الکترونیک تصویب می‌کند. در این قانون تعریفی از قرارداد الکترونیکی به چشم نمی‌خورد و قانونگذار فقط به تعریف اصطلاح عقد از راه دور بسنده می‌کند که به نظر نمی‌رسد مفهوم قرارداد الکترونیک را به‌خوبی نشان دهد. با توجه به بررسی انجام‌گرفته در آثار علمای برجسته فقه امامیه و حقوق ایران نیز نمی‌توان گفت این نوع قرارداد تعریف شده یا حداقل تعریف دقیقی از آن ارائه شده است که حتی در تعریف خود عقد، در میان علمای فقه و در میان حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد. ساده‌ترین و عام‌ترین تعریفی که از این نوع قرارداد بیان شده، قراردادی است که به‌وسیله دستگاه‌های الکترونیکی منعقد می‌شود. این تعریف نیز به نظر نمی‌رسد تعریف دقیق و منطبق با قانون تجارت الکترونیک ایران باشد. از این رو در این مقاله ماهیت و مفهوم قرارداد الکترونیکی بررسی می‌شود.

واژگان کلیدی

تجارت الکترونیک، داده‌پیام، دستگاه‌های الکترونیکی، فناوری‌های جدید اطلاعات، قرارداد الکترونیک.

۱. مقدمه

یکی از دسته‌بندی‌های منابع تعهد، دسته‌بندی منابع تعهد به عمل حقوقی و وقایع حقوقی است (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۲۰). عمل حقوقی را که در نتیجه توافق دو اراده به وجود می‌آید، «عقد» می‌نامند (صفایی، ۱۳۹۳: ۱۲ و ۱۳). طبق ماده ۱۹۰ قانون مدنی برای صحت هر قراردادی یا عقدی قانونگذار شرایطی را مقرر کرده است. یکی از این شرایط وجود اراده اشخاص است، البته اراده مراحل مختلفی دارد، ولی در سیستم حقوقی ما به پیروی فقه امامیه، بیشتر از رضا و قصد سخن گفته شده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۲۰۱). طبق قانون، اراده اشخاص باید به نحوی اعلام و ابراز شود، بیان و اعلام اراده اشخاص به طرق مختلف امکان‌پذیر است. اما با پیشرفت جوامع بشری و فناوری و استفاده اشخاص از دستگاه‌های الکترونیکی پیشرفته مثل رایانه، تبلت، تلفن همراه و غیره و ایجاد راه‌های ارتباطی جدید و ارتباط اشخاص در محیط‌های الکترونیکی با استفاده از اینترنت سبب شده است اعلام اراده اشخاص برای ایجاد قرارداد از طریق همین دستگاه‌های الکترونیکی و در محیط‌های مجازی صورت گیرد و پدیده حقوقی جدیدی به نام قرارداد الکترونیکی به وجود آید. از این رو قدم نخست برای شناسایی این پدیده حقوقی شناخت درست معنا و مفهوم آن است، در این مقاله سعی شده است با بهره‌گیری از آثار علمای فقه امامیه و حقوق ایران تعریفی دقیق و جامع از قرارداد الکترونیکی ارائه شود و در این زمینه نگاهی به ماهیت این نوع قراردادها انداخته می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

با توجه به بررسی به عمل آمده علمای فقه امامیه و حقوقدانان برجسته نیز تعریفی از قرارداد الکترونیکی در آثار خود ارائه نکرده‌اند، آن هم شاید به دلیل نوظهور بودن چنین قراردادهایی است. البته برخی نویسندگان معاصر در آثار خود تعریفی از قرارداد الکترونیکی ارائه داده‌اند، ولی هر کدام از این تعاریف اجمالی‌اند و نواقصی دارند. از جمله می‌توان به مقاله «نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی‌های آن» (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱) یا مقاله «قراردادهای الکترونیکی» (اکبرینه و محمودزاده، کنگره بین‌المللی علوم اسلامی، علوم انسانی آذرماه ۱۳۹۵) اشاره کرد.

۳. بررسی ماهیت و مفهوم قرارداد الکترونیکی

برای رسیدن به ماهیت و مفهوم قرارداد الکترونیکی باید اصطلاح عقد، قرارداد، معامله، الکترونیک و همچنین برخی قوانین موضوعه ایران و به خصوص موادی از قانون تجارت الکترونیک مصوب سال ۱۳۸۲ بررسی شود، که به آن پرداخته می‌شود.

۳.۱. معنا و مفهوم عقد

عقد در لغت به معنای بستن، گره بستن، محکم کردن، استوار کردن پیمان، عهد بستن، پیمان ازدواج بستن یا بیع بستن، گره، بند، پیمان و عهد است (دهخدا، ۱۳۴۱: ۲۳۲۳) و در معنای اصطلاحی در فقه امامیه در بین تعاریف مختلف چهار تعریف اصلی وجود دارد:

۱. گروهی که بیشتر از فقهای متقدمین اند، عقد را مجموع ایجاب و قبول لفظی می‌دانند و برای الفاظ نقش سببیت قائل‌اند (بحرانی، ۱۴۰۵ق: ۳۵۵؛ زراعتی، ۱۳۹۴: ۷). انتقاد وارد بر این تعریف این است که الفاظ و سایل ابراز اراده و کاشف از قصد درونی است و در واقع قصد و اراده عنصر سازنده عقد است. به همین دلیل، معاملات معاطاتی که فاقد ایجاب و قبول لفظی‌اند، جزء عقود لازم به حساب می‌آیند. همچنین با توجه به این تعریف انشای عمل حقوقی محال و غیرممکن می‌گردد، زیرا آنچه قابلیت انشا دارد، امر معنوی و اعتباری است (قنواتی، ۱۳۸۸: ۶۴).

۲. گروه دیگری از فقها عقد را به «عهد» یا «عهد مؤکد» تعبیر کرده‌اند و عقد را موجودی اعتباری می‌دانند که در آن الزام و التزام نهفته است (غروی نائینی، ۱۳۷۳: ۳۳). انتقاد وارد بر این تعریف این است که عهد و تعهد اثر عقد است نه خود عقد. همچنین اگر بگوییم عقد خود تعهد است، فرق آن با سایر تعهدات مشخص نمی‌شود و در واقع هر تعهدی عقد نیست و اگر هم این تعریف را بر مبنای اثر عقد بدانیم، این تعریف با عقد تملیکی سازگار نیست، زیرا اثر مستقیم عقود تملیکی ایجاد تعهد نیست، بلکه انتقال مالکیت است و به محض انعقاد عقد، انتقال مالکیت صورت می‌گیرد. مثل عقد بیع که بیشتر فقها آن را عقدی تملیکی می‌دانند (نجفی، ۱۴۰۴ق: ۲۰۳؛ خمینی، ۱۳۷۹: ۱۱). نه عقد عهدی و تعهد به تسلیم مبیع اثر مستقیم عقد بیع به حساب نمی‌آید، بلکه تعهد فرعی

است و اگر اثر مستقیم عقد را تعهد به انتقال مبیع بدانیم، آن عقد، عقد بیع نیست، بلکه به آن قولنامه می‌گویند که از عقود عهدی است نه عقود تملیکی.

۳. عده‌ای از فقها نیز عقد را ارتباط هر یک از دو تعهد و ربط قرارداری به قرار دیگر می‌دانند (اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴ و ۵). انتقاد وارده بر این تعریف این است که اگر متعلق قرار طرفین فقط تعهد و التزام باشد، جامعیت خود را از دست می‌دهد و عقود اذنی و تملیکی را در بر نمی‌گیرد (قنواتی، ۱۳۸۸: ۶۲ و ۶۳).

۴. گروه دیگری از فقها عقد را گفته طرفین عقد یا گفته یکی و فعل دیگری آن هم به گونه‌ای که شارع اثر مقصود را بر آن بار کرده است، دانسته‌اند (حلی، ۱۳۸۱: ۲۲۸؛ محقق حلی، ۱۴۰۹ق). انتقاد وارد بر این تعریف همان انتقادهای وارد بر تعریف اول است (قنواتی، ۱۳۸۸: ۶۲ و ۶۳).

اما در حقوق باید از ماده ۱۸۳ قانون مدنی شروع کرد که تعریف عقد را چنین بیان می‌کند: «عقد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری نمایند و مورد قبول آنها باشد». این تعریف از جهات مختلفی مورد انتقاد حقوقدانان قرار گرفته است.

علمای علم حقوق بدین شرح از تعریف مذکور ایراد کردند: این تعریف شامل عقد عهدی است و شامل عقد تملیکی نمی‌شود؛ زیرا عقد تملیکی عقدی است که به وسیله آن مالی صرف تحقق عقد از ملکیت شخصی خارج و در ملکیت دیگری داخل می‌گردد. مانند عقد بیع در این گونه عقود اگر تعهدی پدید آید اصلی نیست، بلکه جنبه فرعی دارد، مانند تعهد به تسلیم مبیع (صفایی، ۱۳۹۳: ۱۹؛ امامی، ۱۳۷۲: ۱۶؛ شهیدی، ۱۳۹۰: ۳۶؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲: ۴۵۴؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۸). این تعریف قانونگذار از عقد، ماهیت عقود معوض را بیان نمی‌کند و به گونه‌ای تنظیم شده است که تنها عقود مجانی مثل عقد هبه را شامل می‌شود، در حالی که در عقود معوض هر یک از طرفین، در عین حالی که التزام طرف مقابل را قبول می‌کند، دینی را در برابر او بر عهده می‌گیرد. بنابراین تعریف قانونگذار از عقد به نحوی است که شامل عقود که «التزام در برابر التزام» و طرفین قرارداد دارای تعهد

باشند، نمی‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۰؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲: ۴۵۴؛ شهیدی، ۱۳۹۰: ۳۸؛ صفایی، ۱۳۹۳: ۱۹). شایان ذکر است عقود مجانی ایقاع محسوب نمی‌شوند، زیرا ایقاع یک عمل حقوقی یکجانبه است که برای وقوع آن اراده یک طرف کافی است، مانند طلاق برخلاف عقد که برای وقوع آن نیاز به اراده دو طرف دارد (صفایی، ۱۳۹۳: ۱۹).

انتقاد دیگر این است که شامل عقودی که نتیجه آن انتفاع امر موجودی است، نمی‌شود و حال اینکه فقها در خصوص صلح از یک نوع صلحی بحث کرده‌اند که نتیجه آن انتفاع امر موجودی است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲: ۴۵۴).

در نهایت تعریفی که محققان امروزی از جمع نظرهای فقها ارائه داده‌اند این است که عقد، «ایجاب و قبول»، «التزام در برابر التزام»، «ارتباط و پیوند دو طرف» و «ربط قراری به قرار دیگر» است. بدیهی است که ربط دو قرار آنگاه عقد است که «قرار معاملی» باشد و موجب اثر حقوقی شود و در این صورت تعریف عقد به آنچه در حقوق موضوعه کنونی متداول است، نزدیک می‌شود (قنواتی، ۱۳۸۸: ۶۷). در حقوق تعریف برجسته از عقد در میان تعاریف مختلف علمای حقوق تعریف مرحوم دکتر کاتوزیان است که بیان می‌دارد: عقد عبارت است از توافق دو یا چند اراده که به منظور ایجاد آثار حقوقی انجام می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۱). این تعریف را می‌توان تکمیل شده چهار تعریف گذشته دانست که انتقادهای تعاریف گذشته در آن مرتفع شده و مورد پذیرش حقوقدانان قرار گرفته است. به نظر نگارنده عقد، همکاری یا توافق دو یا چند اراده اشخاص است به منظور ایجاد آثار حقوقی مشروع، آوردن کلمه مشروع به این دلیل است که اثر یا آثار حقوقی عام است و شامل وقایع حقوقی نیز می‌شود. در واقع وقایع حقوقی ممکن است در نتیجه امر مشروع یا نامشروع مانند غصب یا خسارت به مال دیگری پدید آید.

۲.۳. معنا و مفهوم قرارداد

قرارداد دارای دو معنای اعم و اخص است. در معنای اعم، قرارداد مترادف با عقد و دربرگیرنده عقود معین و غیرمعین است، لیکن در معنی اخص، قرارداد صرفاً عقود غیرمعین را شامل می‌شود، به همین سبب ماده ۱۰ قانون مدنی که مقرر می‌دارد:

«قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است». واژه «قرارداد» را در معنی اخص آن یعنی عقود غیرمعین به کار برده است. در واقع معنی قرارداد با عقد در لغت و محاورات عمومی و نیز در اصطلاح خاص حقوقی، یکی است و آن عبارت از همان معنی که برای عقد ذکر شد (شهیدی، ۱۳۹۰: ۴۰).

۳.۳. معنا و مفهوم معامله

در اصطلاح حقوقی به معنی عمل حقوقی شخص در برابر دیگری است. معامله از حیث دایره شمول دارای سه معنی خیلی اعم و اخص است. معامله در معنی خیلی اعم که در فقه در برابر عبادات به کار می‌رود، به هر عمل حقوقی غیرعبادی اطلاق می‌شود، خواه آن عمل حقوقی یکطرفه باشد یا دو یا چندطرفه. معامله در معنای اعم همه اعمال حقوقی دوطرفه و چندطرفه را در برمی‌گیرد و با اصطلاح «عقد» و «قرارداد» مترادف است، در این معنی معامله در معنی ایقاع به کار نمی‌رود. برای مثال معامله در ماده ۱۹۰ ق.م، در این معنی به کار رفته است. در معنی اخص، معامله فقط به عقود و قراردادهای مالی اطلاق می‌شود (شهیدی، ۱۳۹۰: ۴۰)، با توجه به این مطالب، قرارداد و معامله در معنای اعم خود مترادف با عقد هستند، ولی در معنای اخص، قرارداد و معامله در معنا با عقد تفاوت دارند، ولی از لحاظ مصادیق خود زیرمجموعه عقد قرار می‌گیرند و رابطه آنها با عقد عموم و خصوص مطلق است، در مورد معنای خیلی اعم معامله باید گفت هم شامل عقد و هم شامل ایقاع است و آنچه مورد بحث و بررسی است، همان معنای عام قرارداد است.

۳.۴. معنا و مفهوم الکترونیک

الکترونیک از کلمه الکترون گرفته شده است، الکترون از اجزای سازنده اتم است که به صورت ذرات اطراف هسته مرکزی اتم به شکل چند دایره مختلف قرار دارند و حاوی کمترین بار الکتریکی منفی‌اند و تقریباً با سرعتی برابر با ۴۸ هزار کیلومتر در ثانیه در مدار معینی چون ستارگان منظومه شمسی که به گرد خورشید گردش می‌کنند، به دور هسته مرکزی خویش می‌چرخند. واژه الکترونیک به معنای هر چیزی که به وسیله الکترون‌ها

به وجود می‌آیند و پدیدآمده به وسیله الکترون‌ها هستند، اطلاق می‌شود (معین، ۱۳۶۴: ۳۴۱). همچنین گفته شده است به معنای شعبه‌ای از فیزیک و مهندسی برق است که دربارهٔ صدور الکترون‌ها از اجسام و استفاده از دستگاه‌های الکترونیکی بحث می‌کند (عمیدی، ۱۳۸۹: ۱۶۵). بنابراین با توجه به مطالب مذکور کلمه الکترونیکی و افزودن پای نسبت به آن در اصطلاح قرارداد الکترونیکی به معنای وسایل و دستگاه‌های الکترونیکی‌اند که قرارداد به وسیله آن منعقد می‌شود؛ دستگاه‌های الکترونیکی مانند رایانه، تبلت، موبایل و غیره.

۳. ۵. اعلام اراده به صورت الکترونیک

به طور عموم برای صحت هر قراردادی قانونگذار شرایطی را تعیین کرده است، قرارداد الکترونیکی نیز از لحاظ شرایط اساسی قرارداد و تنظیم آثار مترتب بر آن، تابع احکام و قواعد عمومی حقوق قراردادها و تعهدات است (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱: ۸۶). یکی از این شرایط وجود اراده طرفین قرارداد است. اراده شخص نیز مراحل مختلفی دارد، مهم‌ترین این مراحل، مرحله رضا و قصد طرفین است. در حقوق ایران به استناد مقررات (بند ۱ ماده ۱۹۰ ق.م) برای اراده و خواستن دو حالت جداگانه درونی وجود دارد، یکی رضا و دیگری قصد که از آن به قصد انشا تعبیر می‌شود. اراده گاهی به معنای قصد و رضا و زمانی فقط به قصد انشا اطلاق می‌شود و منظور از اراده در اصل حاکمیت اراده که در فقه امامیه و حقوق مورد پذیرش واقع شده است، همان اراده انشایی یعنی قصد انشاست (شهیدی، ۱۳۹۰: ۵۵ و ۵۶). بنابراین چه در فقه امامیه و چه در حقوق ایران برای هر عمل حقوقی قصد انشایی لازم است. این مهم از قاعده «العقود تابعه للقصد» که از قواعد مشهور فقهی است، به خوبی قابل درک است. این قاعده حکمی و عقلی و وجدانی و مبتنی بر بنای عقلاست (محمدی، ۱۳۸۲: ۲۹۸). در قرارداد الکترونیکی نیز وجود اراده اشخاص ضروری است، البته این اراده اشخاص باید به نحوی اعلام و ابراز شود، به همین دلیل قانونگذار در ماده ۱۹۱ همان قانون مقرر می‌دارد: «عقد محقق می‌شود به قصد انشاء به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند.» بنابراین تا زمانی که اراده اشخاص به یکدیگر اعلام نشود توافقی صورت نمی‌گیرد تا قراردادی منعقد گردد. آنچه کاشف از قصد و اراده طرفین قرارداد است ایجاب و قبول نام

دارد. در اصطلاح حقوقی ایجاب عبارت است از اینکه یکی از طرفین قرارداد نخست اراده خود را بر ایجاد رابطه حقوقی معین اعلام دارد و قبول عبارت است از اعلام پذیرش رابطه حقوقی معین به وسیله طرف دیگر، ساده‌ترین و متداول‌ترین وسیله تفاهم معانی، الفاظ است (صفایی، ۱۳۹۳: ۶۸)، البته قانونگذار طرق بیان اراده را به روش خاصی محدود نمی‌کند و در ماده ۱۹۲ قانون مدنی بیان می‌دارد: در مواردی که برای طرفین یا یکی از آنها تلفظ ممکن نباشد، اشاره که مبین قصد و رضا باشد، کافی است. در ماده ۱۹۳ همان قانون نیز آمده است: انشای معامله ممکن است به وسیله عملی که مبین قصد و رضا باشد، مثل قبض و اقباض حاصل گردد، مگر در مواردی که قانون استثنا کرده باشد. همچنین در ماده ۱۹۴ آن به الفاظ و اشارات و اعمال دیگر که متعاملان به وسیله آن، انشای معامله می‌کنند، اشاره شده است. با توجه به مواد قانونی مذکور بیان اراده یا همان قصد انشای اشخاص می‌تواند به هر طریقی صورت گیرد. بنابراین در فقه امامیه و حقوق ایران اصل بر غیر تشریفاتی بودن عقود است. بنابراین اعلام اراده اشخاص برای انعقاد قرارداد به وسیله دستگاه‌های الکترونیکی براساس اصول فقهی و حقوقی منع نشده است، مگر مواردی که قانونگذار انعقاد قرارداد را به صورت الکترونیک منع کرده باشد.

۶.۳. تعریف قرارداد الکترونیکی

با توجه به مطالب بیان‌شده به‌طور عام قرارداد الکترونیکی عبارت است از: «توافق یا همکاری دو یا چند اراده اشخاص به‌منظور ایجاد آثار حقوقی مشروع، که بیان اراده طرفین قرارداد با استفاده از ابزارها و دستگاه‌های الکترونیکی انجام می‌شود». این تعریف دربرگیرنده هر قرارداد الکترونیکی است که به وسیله دستگاه‌های الکترونیکی انجام می‌گیرد. اما سؤال این است آیا مقصود اصلی در تعریف قرارداد الکترونیکی، همین تعریف عام است؟ و آیا این تعریف منطبق با قانون تجارت الکترونیک ایران است یا خیر؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها باید برخی از مواد این قانون و اصطلاحات آن بررسی شود. البته ابتدا باید در مورد تجارت الکترونیک سخن گفت.

۳. ۶. ۱. تجارت الکترونیک

در فقه از جمله احکام امضایی اسلام، مقررات مربوط به معاملات تجاری است. تجارت به عنوان یک نوع فعالیت اقتصادی، عملی حقوقی و مسئولیت‌آور است، ضوابط و مقرراتی که در فقه در باب تجارت مطرح شده، مقرراتی مبتنی بر استنباط از منابع فقهی و متناسب با مقتضیات زمان و دارای عمومیت است. مقررات حاکم بر معاملات الکترونیکی مبتنی بر قواعد فقه است. بنابراین معاملات الکترونیکی حکماً تابع معاملات غیرالکترونیکی‌اند، اما ممکن است به لحاظ موضوعی مستحدثاتی وجود داشته باشد. از این‌رو آنچه در تألیفات فقها در خصوص معاملات آمده است، در خصوص معاملات الکترونیکی نیز حاکم است (محمدی، ۱۳۹۳). در بیان ادله مشروعیت تجارت الکترونیک و انعقاد قراردادهای الکترونیکی می‌توان به قواعد و اصول مختلف فقهی از جمله اصل لزوم، که مستند آن آیه «اوفوا بالعقود» سوره مبارکه مائده است (نراقی، ۱۴۰۸ق: ۱۰) و اصل اباحه، که به معنای حکم اولی عقل به جواز تصرف در اشیا با قطع نظر از وجود شرع و حکم شارع نسبت به آنهاست (نائینی، ۱۳۷۶: ۳۲۸ و ۳۲۹؛ جزیری، ۱۴۱۳ق: ۴۰۰ و ۴۰۱) و اصل صحت که به معنای حمل فعل مؤمن یا دیگران بر وجه تام و کامل، در برابر ناقص (خوئی، ۱۴۲۲ق: ۳۲۲)، بنابراین اگر قراردادی مشکوک بین صحت و فساد باشد، بنا را بر صحت معامله می‌گذاریم (بجنوردی، ۱۴۱۹ق: ۲۸۸ و ۲۹۱) و قاعده تراضی که مستند آن آیه ۲۹ سوره نسا است؛ این آیه کریمه تجارت را از اسباب تملک شرعی دانسته که با رضایت، نقل و انتقال صورت می‌گیرد و همچنین «وجود قصد» و «اختیار» در متعاملان از این اصل استنباط می‌شود (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳ق: ۳۹۹؛ نجفی، ۱۴۰۴ق: ۲۷) و قاعده تسلیط، این قاعده مبتنی بر حدیث نبوی و به معنای تسلط و اختیار مالک برای هرگونه تصرف در اموال خویش است (مصطفوی، ۱۴۱۷ق: ۱۳۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق: ۴۷۸) و قاعده «العقود تابعه للقصود» و برخی قواعد و اصول دیگر اشاره کرد.

در نظام حقوقی ایران نیز با وصف اتکا بر متون فقهی، به‌خصوص در باب عقود، مقنن اعلام اراده را محدود به شیوه خاصی نکرده است، این انعطاف مقنن در قانونگذاری، تصویب

قانون تجارت الکترونیکی را در سال ۱۳۸۲ در پی داشت. بنابراین در حقوق ایران اصل بر مشروعیت وقوع اعمال حقوقی به نحوه الکترونیکی است (امیری قائم‌مقامی، ۱۳۷۸: ۸۰). تفاوت تجارت الکترونیکی با تجارت سنتی این است که در تجارت سنتی ما برای انعقاد قرارداد برای خرید کالا و خدمات از کاغذ استفاده می‌کردیم، ولی در تجارت الکترونیکی ما کالا و خدمات مورد نیاز خود را از طریق اینترنت، شبکه‌های کامپیوتری و تلفن، سفارش و خریداری می‌کنیم (بختیار و نوراللهی، ۱۳۹۵). در تعریف تجارت الکترونیکی آمده است: کلیه قراردادهای و معاملات تجاری را که با اینترنت و شبکه‌های کامپیوتری و تلفن انجام می‌شود، تجارت الکترونیکی می‌گویند (زراعتی، ۱۳۹۴: ۲ و ۳). همچنین گفته شده تجارت الکترونیک تجارتي است که در آن انجام کلیه فعالیت‌های تجاری با استفاده از شبکه‌های ارتباطی کامپیوتری، به‌ویژه اینترنت است. (صناعی، ۱۳۸۱)

برخی نویسندگان شکل‌های انعقاد قرارداد الکترونیکی در تجارت الکترونیک را فقط از راه اینترنت و به چهار نوع می‌دانند: الف) انعقاد قرارداد به‌واسطه صفحه وب‌سایت؛ ب) به‌واسطه پست الکترونیکی؛ ج) به‌واسطه تبادل داده‌ها؛ د) به‌واسطه حضور مجازی در اتاق صحبت الکترونیکی (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱: ۸۷ و ۸۸). در دنیای امروز آنچه به‌عنوان تجارت الکترونیک مرسوم است، تجارتي است که در محیط ارتباطی جدید و از طریق اینترنت صورت می‌گیرد. ولی قانونگذار در قانون تجارت الکترونیک ایران، تجارت الکترونیکی را به تجارت فقط از طریق اینترنت محدود نکرده است. البته در ماده ۱ این قانون آمده است: قانون مذکور مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله آسان و ایمن اطلاعات در واسطه‌های الکترونیکی و با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید به‌کار می‌رود. در این ماده از عبارت «سیستم‌های ارتباطی جدید» و در ماده ۲ این قانون نیز عبارت «فناوری‌های جدید اطلاعات» و اصطلاح سیستم رایانه‌ای استفاده شده است که بیانگر این مطلب است که سیستم‌های ارتباطی قدیمی مانند تلگراف یا تلکس و مانند آن مدنظر قانونگذار نیست. همچنین شامل سیستم‌های ارتباطی تک‌سویه و یک‌جهته مثل تلتکس یا تلویزیون و مانند آنها نمی‌شود، زیرا قانونگذار از کلمه مبادله اطلاعات در ماده ۱ سخن به میان می‌آورد،

اگرچه می‌توان از این وسایل الکترونیکی به‌عنوان تبلیغات یا دعوت به مذاکره در راستای انعقاد قرارداد الکترونیکی استفاده کرد و از این حیث آن را جزو فعالیت تجاری دانست. بنابراین از جمله سیستم‌های ارتباطی مدنظر قانونگذار می‌توان به شبکه‌های مخابراتی و شبکه‌های رایانه‌ای اشاره کرد که به‌وسیله وسایل الکترونیکی مثل تلفن، تبلت، کامپیوتر و غیره به‌کار می‌روند و به اشکال مختلفی مانند پیام تلفنی، مکالمه تلفنی، ویدئوکنفرانس و غیره تجلی پیدا می‌کنند. باید گفت در تجارت الکترونیک عنصر اصلی، انعقاد قراردادهای الکترونیکی است، هرچند دعوت به مذاکره یا به‌طور کلی مقدمات انعقاد قرارداد الکترونیکی نیز جزء فعالیت تجاری محسوب می‌شود. اما در خصوص تعریف قرارداد الکترونیکی در تجارت الکترونیک باید گفت اصطلاح قرارداد الکترونیکی، اولین بار در آیین‌نامه تجارت الکترونیکی (۱۷۸،۱۷،۷،۲۰۰۰OJL) اتحادیه اروپا به‌کار برده شده است. در شمول این آیین‌نامه در قسمت معاملات تجاری به وضع حقوقی یکسان قرارداد الکترونیکی، همانند دیگر قراردادهای مبتنی بر برگه و ابزار سنتی اشاره شده و تعریف خاصی از قراردادهای الکترونیکی تصریح نشده است. قراردادهای الکترونیکی در نزد دکتترین حقوقی نیز، به‌طور عموم به‌عنوان قراردادهایی که با استفاده از ابزارهای الکترونیکی نوین، مانند شبکه تبادل داده‌های الکترونیکی، پست الکترونیکی و صفحات شبکه اینترنت منعقد می‌شود، تعریف شده است (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱: ۲).

۳. ۶. ۲. بررسی برخی مواد و اصطلاحات قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲

قانون تجارت الکترونیک نیز تعریفی از قرارداد الکترونیکی ارائه نداده است و فقط در ماده ۲ این قانون اصطلاحی به نام عقد از راه دور^۱ را ذکر کرده و آن را این‌طور تعریف می‌کند: ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین‌کننده و مصرف‌کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور. این اصطلاح به‌نظر نمی‌رسد تعریفی جامع و دقیق از قرارداد الکترونیکی باشد، زیرا قانونگذار سخنی از آثار حقوقی عقد در تعریف ذکر نکرده و طرفین قرارداد را محدود به

تأمین‌کننده و مصرف‌کننده کرده است، درحالی‌که ممکن است اشخاص عادی یعنی غیر تأمین‌کننده و غیرتاجر و خارج از حرفه و صنف خود اقدام به انعقاد قرارداد الکترونیکی کنند. همچنین این اصطلاح فقط شامل قراردادهای مربوط به فروش کالا یا خدمات است و شامل سایر قراردادها که می‌تواند الکترونیکی منعقد شود، نمی‌شود. همچنین در این قانون وسایل ارتباط از راه دور را این‌گونه تعریف می‌کند: عبارت از هر نوع وسیله‌ای است که بدون حضور فیزیکی، همزمان تأمین‌کننده و مصرف‌کننده جهت فروش کالا و خدمات استفاده می‌کنند. در این تعریف به عبارت «به هر نوع وسیله» اشاره شده و فقط به عدم حضور فیزیکی تأمین‌کننده و مصرف‌کننده بسنده شده است. پس شامل نامه و مکاتبات هم می‌شود که این موارد با الکترونیکی بودن قرارداد در تجارت الکترونیک که از طریق «سیستم‌های ارتباطی جدید» محقق می‌شود، تناقض دارد. بنابراین باید تعریف جامع و دقیقی از قرارداد الکترونیکی ارائه شود. ماده ۲ این قانون اصطلاحاتی را تعریف می‌کند که در راستای تعریف قرارداد الکترونیکی می‌توان از آن بهره گرفت، حال به برخی از این اصطلاحات اشاره می‌شود.

الف) داده‌پیام^۱: هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود؛

ب) اصل‌ساز^۲: منشأ اصلی داده‌پیام است که داده‌پیام به وسیله او یا از طرف او تولید یا ارسال می‌شود اما شامل شخصی که در خصوص داده‌پیام به عنوان واسطه عمل می‌کند، نخواهد شد؛

ج) مخاطب^۳: شخصی است که اصل‌ساز قصد دارد وی داده‌پیام را دریافت کند، اما شامل شخصی که در ارتباط با داده‌پیام به عنوان واسطه عمل می‌کند، نخواهد شد؛

د) سیستم رایانه‌ای^۴: هر نوع دستگاه یا مجموعه‌ای از دستگاه‌های متصل سخت‌افزاری-نرم‌افزاری است که از طریق اجرای برنامه‌های پردازش خودکار داده‌پیام عمل می‌کند؛

-
1. Data Message
 2. Originator
 3. Addressee
 4. Computer system

ه) سیستم اطلاعاتی^۱: سیستمی برای تولید (اصل سازی)، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش داده پیام است؛

و) شخص^۲: اعم است از شخص حقیقی یا حقوقی یا سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان؛

ز مصرف‌کننده^۳: هر شخصی است که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه‌ای اقدام می‌کند؛

ح) تأمین‌کننده^۴: شخصی است که بنا به اهلیت تجاری، صنفی یا حرفه‌ای فعالیت می‌کند.

به نظر نگارنده به‌طور کلی یک قرارداد دارای ارکان‌هایی است که باید در تعریف آن لحاظ شود، این ارکان‌ها شامل طرفین قرارداد، بیان اراده آنها، توافق طرفین عقد، موضوع مورد توافق و اثر حقوقی مورد نظر طرفین هستند؛ که به بررسی آن به‌صورت مختصر و اجمالی در قرارداد الکترونیکی با توجه به قانون تجارت الکترونیک ایران پرداخته می‌شود.

۱. طرفین قرارداد: قانونگذار در این قانون اصطلاحات اصل ساز، مخاطب، امضاکننده،

قائم‌مقام، تأمین‌کننده و مصرف‌کننده را به‌کار می‌برد. همچنین غیرمستقیم به نماینده حقوقی در ماده ۱۸ این قانون اشاره می‌کند، هرچند در این قانون از ولی یا وصی سخن به میان نمی‌آورد، ولی می‌توان از عمومیت ماده ۴ این قانون که بیان می‌دارد: «در مواقع سکوت و یا ابهام باب اول این قانون، محاکم قضایی باید براساس سایر قوانین موضوعه و رعایت چارچوب فصول و مواد مندرج در این قانون، قضاوت نمایند» بهره برد و از سایر قوانین به‌خصوص قانون مدنی بهره برد و این اصطلاحات را هم در نظر گرفت. همه این اصطلاحات، صفتی برای شخص است، بنابراین به‌نظر می‌رسد می‌توان در تعریف قرارداد الکترونیکی از واژه شخص استفاده کرد. طبق بند «م» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک «شخص» اعم است از شخص حقیقی یا حقوقی یا سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان. اما به‌نظر نمی‌رسد بتوان سیستم‌های رایانه‌ای را به‌عنوان یک شخص مستقل در نظر گرفت، بلکه

-
1. Information system
 2. Person
 3. Consumer
 4. Supplier

سیستم‌های رایانه‌ای فقط وسیله و ابزاری برای ارتباط اشخاص با یکدیگرند و وسیله‌ای برای بیان اراده محسوب می‌شوند. چنانچه در تعریف شخص آمده است: شخص موجودی است که دارای حق و تکلیف است. سیستم‌های رایانه‌ای فاقد چنین وصفی‌اند. همچنین شخص دارای اراده انشایی است، ولی سیستم رایانه‌ای فاقد اراده است. بنابراین به نظر می‌رسد منظور قانونگذار همان اراده شخص اعم از حقیقی یا حقوقی است که به وسیله داده‌پیام تجلی می‌یابد و سیستم‌های رایانه‌ای آن پردازش شده و به مخاطب ابراز می‌شود.

۲. بیان اراده: بیان اراده طرفین در قانون تجارت الکترونیک به وسیله داده‌پیام انجام می‌گیرد، البته قانونگذار در تعریف اصطلاح داده‌پیام آن را به صورت عام تعریف کرده است، ولی آنچه مقصود ماست، داده‌پیامی است که حاکی از ایجاب و قبول اشخاص و قصد انشای آنهاست که سبب توافق اراده طرفین عقد می‌شود. در قانون تجارت الکترونیک ایران به ایجادکننده داده‌پیام، اصل‌ساز و به دریافت‌کننده آن، مخاطب گفته شده است.

در مورد اعتبار داده‌پیام طبق بند ۱ ماده ۱۱ قانون «آنستیرال» ایجاب و قبول می‌تواند به وسیله داده‌پیام باشد. قانون تجارت الکترونیک کشور ما فاقد نص مشابه است، اما تأکید ماده ۱۲ این قانون بر پذیرش ارزش اثباتی داده‌پیام و عدم امکان رد آن به شکل الکترونیکی بودن و مواد ۶ و ۷ این قانون در خصوص پذیرش داده‌پیام در مقام «نوشته» و امضای الکترونیکی در عرض امضای دستی مؤید همین معناست (آهنی، ۱۳۸۳، ش ۳۴ و ۳۵). در تأیید این مطلب می‌توان به تصویب قانون تجارت الکترونیک و وجود ماده ۱ این قانون نیز استناد کرد.

۳. توافق طرفین: طبق بند «ص» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک در تعریف عقد از راه دور به ایجاب و قبول اشاره می‌کند که حاکی از لزوم توافق طرفین عقد است. همچنین ماده ۱۷ این قانون یکی از شرایط اعتبار ارجاع در داده‌پیام را قبول موضوع ارجاع در داده‌پیام، توسط مخاطب می‌داند. یا ماده ۵ قانون تجارت الکترونیک بیان می‌دارد: هرگونه تغییر در تولید، ارسال، دریافت، ذخیره و یا پردازش داده‌پیام با توافق و قرارداد خاص طرفین معتبر است. با در نظر گرفتن این مواد قانونی و مواد دیگر این قانون و همچنین

قواعد عمومی قراردادهای، به خوبی لزوم وجود ایجاب و قبول و توافق اراده‌ها در قرارداد الکترونیکی مشخص می‌شود، که امری بدیهی است.

۴. موضوع توافق: طبق بند «ص» ماده ۲ این قانون آنچه می‌تواند مورد توافق باشد که راجع به کالا یا خدمات است و سایر قراردادهای موضوعات دیگر با در نظر گرفتن این ماده جزء قراردادهای تجارت الکترونیک مدنظر قانونگذار به حساب نمی‌آیند. ولی این بدان معنا نیست که سایر قراردادهای را نتوان به صورت الکترونیکی منعقد کرد، بلکه قراردادهای دیگر اعم از معین یا نامعین اگر منعقد شوند، دارای اعتبارند و فقط جزء قراردادهای تجارت الکترونیکی مدنظر قانونگذار به حساب نمی‌آیند. بنابراین قرارداد الکترونیکی مفهومی عام‌تر از قرارداد راجع به کالا یا خدمات است.

۵. آثار عقد: در خصوص آثار عقد باید گفت آنچه قانونگذار در قانون تجارت الکترونیک مورد توجه قرار داده است، قراردادهای راجع به کالا یا خدمات هستند و در واقع قانونگذار، قرارداد الکترونیکی در تجارت الکترونیک را محدود به عقد بیع یا اجاره و سایر قراردادهای راجع به کالا و ارائه خدمات کرده است که هر کدام از این قراردادهای دارای آثار حقوقی خاص خود هستند که آثار هریک مشخص است. به نظر نگارنده همان‌طور که گفته شد، موضوع قرارداد الکترونیکی مفهومی عام است و فقط محدود به قراردادهای راجع به کالا یا خدمات نمی‌شود. همچنین محدود کردن قرارداد در تجارت الکترونیک توسط قانونگذار مورد انتقاد است، زیرا ما در قانون تجارت ایران به خصوص بندهای مواد ۳ و ۴ که از عبارت «کلیه معاملات تاجر و شرکت‌های تجاری» استفاده کرده است، با معاملات تجاری مواجهیم که موضوع آن می‌تواند در خصوص کالا یا ارائه خدمات نباشد و تجار و شرکت‌های تجاری می‌توانند آن معاملات را به صورت الکترونیکی انجام دهند که هم موضوع و هم آثار هریک از این قراردادهای متفاوت است.

۴. نتیجه

در فقه امامیه و حقوق ایران محدودیتی در روش‌های بیان اراده اشخاص در انعقاد

قراردادها وجود ندارد، مگر به حکم شارع یا قانونگذار منعی وجود داشته باشد و اصل بر غیرتشریفاتی بودن قراردادهاست و قرارداد الکترونیکی نیز از این قاعده مستثنا نیست.

با توجه به بررسی به عمل آمده می‌توان گفت قرارداد الکترونیکی داری دو مفهوم عام و خاص است. تعریف عام از قرارداد الکترونیکی عبارت است از «توافق یا همکاری دو یا چند اراده اشخاص به منظور ایجاد آثار حقوقی مشروع، که بیان اراده طرفین قرارداد، با استفاده از ابزارها و دستگاه‌های الکترونیکی انجام می‌شود». به نظر می‌رسد این تعریف، منطبق با قانون تجارت الکترونیک ایران مصوب ۱۳۸۲ نیست، زیرا تعریف مذکور بیش از اندازه عام است و شامل قراردادهایی که اعلام اراده اشخاص از طریق ابزارهای سنتی مثل تلکس و غیره ابراز می‌شود نیز می‌شود و این عمومیت در قانون تجارت الکترونیک وجود ندارد، زیرا در ماده ۱ قانون تجارت الکترونیک عبارت «سیستم‌های ارتباطی جدید» و در تعریف داده‌پیام عبارت «فناوری‌های جدید اطلاعات» آورده شده و در مواد دیگر این قانون نیز از عبارات مشابه همین عبارت استفاده شده است که همگی نشان‌دهنده این مطلب است که قانونگذار قصد تبیین اصول و قواعد قراردادهای الکترونیکی خاصی را دارد نه هر نوع قرارداد الکترونیکی، البته در خود قانون تجارت الکترونیک نیز قرارداد الکترونیکی تعریف نشده است و فقط قانونگذار در تعریف عقد از راه دور به ایجاب و قبول راجع به کالاها و ارائه خدمات و آن هم میان تأمین‌کننده و مصرف‌کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور اشاره دارد و در مواد دیگر نیز به تبیین مقررات مربوط به انعقاد قرارداد بین تأمین‌کننده و مصرف‌کننده می‌پردازد و از سایر قراردادها که می‌تواند الکترونیکی و توسط تجار طبق بندهای ماده ۳ و ماده ۴ قانون تجارت ایران منعقد شوند و همچنین از قرارداد الکترونیکی اشخاص عادی یعنی غیر تأمین‌کننده و غیرتاجر که خارج از حرفه و صنف خود اقدام به انعقاد قرارداد الکترونیکی می‌کنند، سخنی به میان نیامده است. نیز عبارت «وسایل ارتباط از راه دور» عام است و شامل نامه و مکاتبات نیز می‌شود که این موضوع با الکترونیکی بودن قرارداد تعارض دارد. به نظر نگارنده می‌توان قرارداد الکترونیکی به معنای خاص را این‌چنین تعریف کرد: «توافق یا همکاری دو یا چند اراده اشخاص به منظور ایجاد

آثار حقوقی مشروع که ایجاب و قبول طرفین قرارداد (اصل ساز و مخاطب) با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید به صورت مبادله داده پیام در سیستم اطلاعاتی مطمئن که از طریق سیستم رایانه‌ای انجام می‌شود اطلاق می‌گردد». این تعریف هم عام است، یعنی شامل تمام قراردادهای الکترونیکی که با استفاده از سیستم‌های ارتباطی جدید منعقد می‌گردند، می‌شود و فقط محدود به قراردادهای الکترونیکی منعقد شده بین تأمین‌کننده و مصرف‌کننده نیست. همچنین به فروش کالا و خدمات محدود نمی‌شود و هم خاص است و شامل قراردادهایی نمی‌شود که اعلام اراده در آن از طریق تلکس، تلگراف و غیره است، زیرا در این گونه قراردادهای اعلام اراده از طریق سیستم ارتباطی جدید و نوین صورت نمی‌گیرد. به طور کلی در این مقاله سعی شد تعریف جامع و مانع از قرارداد الکترونیکی ارائه شود. بی‌شک ابعاد قرارداد الکترونیکی نیازمند بحث و بررسی فراوان توسط محققان است که از جمله می‌توان به بررسی چگونگی ایجاب و قبول الکترونیکی و چگونگی احراز اهلیت در قرارداد الکترونیکی زمان و مکان انعقاد آن و غیره اشاره کرد.

کتابنامه

۱. اصفهانی، حسین بن محمد راغب (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*، لبنان-سوریه، دار العلم-الدار الشامیه.
۲. امامی، سید حسن (۱۳۷۲). *حقوق مدنی*، ج ۱، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
۳. امیری قائم مقامی، عبدالحمید (۱۳۷۸). *حقوق تعهدات*، ج ۲، تهران: میزان.
۴. آهنی، بتول (۱۳۸۳). *انعقاد قراردادهای الکترونیکی*، تهران: ندای صادق.
۵. بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ق). *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، ج ۱۸، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶. بجنوردی، محمدکاظم (۱۴۱۹ق). *دائرة المعارف اسلامی*، ج ۱۴، تهران: انتشارات دایره المعارف اسلامی.
۷. بختیار، آسیه؛ نوراللهی، نیما؛ بختیار نصرآبادی، حسینعلی (۱۳۹۵). *تأثیرات تجارت الکترونیک بر بازاریابی خدمات بیمه‌ای*، تهران: کنفرانس بین‌المللی مدیریت و حسابداری.
۸. جزایری، محمدجعفر (۱۴۱۳ق). *منتهی الدرایة فی توضیح الکفایة*، ج ۵، قم: فقاها.
۹. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۲). *ترمینولوژی حقوق*، تهران: کتابخانه گنج دانش.
۱۰. ----- (۱۳۸۶). *الفارق*، ج ۱ و ۴، تهران: کتابخانه گنج دانش.
۱۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱). *تذکره الفقهاء*، ج ۱۶، قم: انتشارات اهل بیت (ع).
۱۲. حلّی محقق؛ نجم‌الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۹ق). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۳. خوئی، ابوالقاسم (۱۴۲۲ق). *مصباح الاصول*، ترجمه محمدواعظ حسینی. ج ۳، قم: مؤسسه احیا آثار خوئی.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. زراعتی، نوید (۱۳۹۴). *اصول تجارت الکترونیک*، تهران: ایران.

۱۶. شهیدی، مهدی (۱۳۹۰). *تشکیل قراردادها و تعهدات*، تهران: مجد.
۱۷. صفایی، سید حسن (۱۳۹۳). *قواعد عمومی قراردادها*، ج ۲، تهران: میزان.
۱۸. صنایعی، علی (۱۳۸۱). *بازاریابی و تجارت الکترونیکی*، اصفهان: جهاد دانشگاهی اصفهان.
۱۹. عمیدی، حسن (۱۳۸۹). *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: راه رشد.
۲۰. غروی نائینی، میرزا محمد حسین (۱۳۷۳ق). *منیه الطالب فی حاشیه المکاسب*، ج ۱، تهران: المكتبة المحمدیه.
۲۱. قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲.
۲۲. فتواتی، جلیل؛ شبیری، سید حسن؛ عبدی پور، ابراهیم (۱۳۸۸). *حقوق قراردادها در فقه امامیه*، ج ۱، تهران: سمت.
۲۳. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳). *قواعد عمومی قراردادها*، ج ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۴. ----- (۱۳۹۴). *اعمال حقوقی قرارداد - ایقاع*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۵. محقق اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). *مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*، ج ۸، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۶. محمدی، ابوالحسن (۱۳۸۲). *قواعد فقه*، تهران: میزان.
۲۷. محمدی، مرتضی (۱۳۹۳). *انعقاد قراردادهای الکترونیکی: مطالعه تطبیقی در فقه اسلامی*، حقوق ایران و کنوانسیون ۲۰۰۵ ژنو، قم: دانشگاه مفید.
۲۸. مصطفوی، محمد کاظم (۱۴۱۷ق). *القواعد مائه قاعده فقهیه معنی و مدرکاً و مورداً*، قم: مؤسسه نشر الاسلامی.
۲۹. معین، محمد (۱۳۶۴). *فرهنگ فارسی*، تهران: فرهنگ نما.
۳۰. مقامی نیا، محمد (۱۳۹۱). «*نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی های آن*»، *دانش حقوق مدنی*، دوره ۱، ش ۱. از صفحه ۸۵ تا صفحه ۹۸.
۳۱. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹). *تحریر الوسیله*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

۳۲. نائینی، محمدحسین (۱۳۷۶). *فوائد الاصول*، ج ۳، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۳. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۸، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۴. نراقی، ملا احمد (۱۴۰۸ق). *مستند الشیعة*، ج ۱۴، قم: مؤسسه آل‌البتیت(ع).

References

1. Amiri Ghaem Maghami, Abdul Hamid. (1999). *Obligations Law*, Vol.2, Tehran: Mizan Publishing. (in Persian)
2. Amidi, Hassan. (2010). *Amid Persian Culture*, Tehran: Rah-e Roshd Publications. (in Persian)
3. Ardabili, Ahmed bin Muhammad. (1983). *A collection of benefits and proofs in the explanation of the guidance of the minds*, Vol. 8, Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
4. Bahrani, Yusuf bin Ahmad bin Ibrahim. (1985). *Nurturing gardens in the provisions of the pure*, Vol. 18, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Teachers of the Seminary of Qom. (in Arabic)
5. Bojnordi, Mohammad Kazem. (1999). *Department of Islamic Encyclopedia*, Vol. 14, Tehran: Islamic Encyclopedia Publications.
6. Bakhtiar, Asia; Noorullahi, Nima; Bakhtiar Nasrabadi, Hossein Ali. (2016). *The effects of e-commerce on insurance services marketing*, Tehran: International Conference on Management and Accounting. (in Persian)
7. Dehkoda, Ali Akbar. (1962). *Dictionary*, Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
8. Emami, Sayyed Hassan. (1993). *Civil Law*, Vol. 1, Tehran: Islamic Bookstore. (in Persian)
9. Electronic Commerce Law approved in 2003. (in Persian)
10. Gharvi Naini, Mirza Mohammad Hossein. (1994). *The students are in the margins of the acquisition*, Vol. 1, Tehran: Al-Muktabah Al-Muhammadiyah. (in Arabic)
11. Halli, Hasan bin Yusuf (2002). *Jurists comprehensive tips*, Vol. 16, Qom: Ahlul Bayt Publications. (in Persian)
12. Hallie, researcher; Najmuddin Jafar bin Hasan. (1988). *Islamic law in matters of halal and haram*, Vol. 2, Qom: Ismaili Institute. (in Arabic)
13. Irony, Betol. (2004). *Concluding electronic contracts*, Tehran, Nedaye Sadegh Magazine. (in Persian)
14. Isfahani, Hossein bin Mohammad Ragheb, (1992). *Vocabulary of Quranic words*, Lebanon_Syria, Dar al-Alam_aldar al-Shamiya. (in Arabic)
15. Jazayeri, Mohammad Jaafar. (1993). *The end of guidance in the explanation of sufficiency*, Vol. 5, Qom: Faqih Publishing. (in Arabic)

16. Jafari Langroudi, Mohammad Jaafar. (1993). *Legal Terminology*, Tehran: Ganj-e-Danesh. (in Persian)
17. Jafari Langroudi, Mohammad Jaafar. (2007). *Al-Fareq*, Vol. 1,4 Tehran: Treasure of Knowledge. (in Persian)
18. Khoei, Abu al-Qasim. (2002). *Misbah al-Osul*, Translation: Mohammad Vaez Hosseini. Vol. 3. Qom: Khoei Institute for the Revival of Works. (in Persian)
19. Katozian, Naser. (2004). *Civil Law, General Rules of Contracts*, Vol. I, Tehran: Anteshar Co. (in Persian)
20. Katozian, Naser. (2015). *Civil Law Preparatory Course - Contract Law - Iqaa*, Tehran: Anteshar Co. (in Persian)
21. Mohammadi, Abul Hasan. (2003). *Rules of Jurisprudence*, Tehran: Mizan Publishing. (in Persian)
22. Mohammadi, Morteza. (2014). *Concluding electronic contracts: A comparative study in Islamic jurisprudence*, Iranian law and the 2005 Geneva Convention, Qom: Mofid University Press. (in Persian)
23. Mustafavi, Mohammad Kazem. (1997). *The rules are the rule of jurisprudence, meaning, evidence and case*, Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
24. Moin, Muhammad. (1985). *Farhang-e Farsi*, Tehran: Farhang-e Nama Publications. (in Persian)
25. Maqami Nia, Muhammad. (2012). "How to conclude electronic contracts and its features", Vol. 1, No. 1, *Civil Law Knowledge*. From page 85 to page 98. (in Persian)
26. Mousavi Khomeini, Ruhollah. (2000). *Tahrir alwasilah*, Qom: Imam Khomeini Publishing House. (in Persian)
27. Naini, Mohammed Hussain. (1997). *Benefits of principles*, Vol. 3, Qom: Islamic Publishing Institute. (in Persian)
28. Najafi, Mohammed Hassan. (1984). *The jewel of speech in the explanation of Islamic law*, Vol. 8, Qom: Islamic Publishing Institute. (in Arabic)
29. Naraqi, Mullah Ahmad (1988). *Documentary of Shiites*. Vol. 14. Qom: Al-Bayt Publishing. (in Arabic)
30. Qanawati, Jalil; Shabbiri, Sayyed Hassan; Abdipour, Abraham. (2009). *Contract Law in Imami Jurisprudence*, Vol. 1, Tehran: Samat Publications. (in Persian)
31. Shahidi, Mehdi. (2011). *Formation of contracts and obligations*, Tehran: Majd Publications. (in Persian)
32. Safaei, Sayyed Hassan. (2014). *General Rules of Contracts*, Vol. II, Tehran: Mizan Publishing. (in Persian)
33. Sanaie, Ali. (2002). *Marketing and e-commerce*, Isfahan: University Jihad Isfahan Publications. (in Persian)
34. Zaraati, Navid. (2015). *Principles of Electronic Commerce*, Tehran: Iran Publications. (in Persian)